

В.Ю.Васильєв*

УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ КЕРІВНИЦТВА СРСР НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізуються теоретичні проблеми усвідомлення керівництвом СРСР політики як суспільного феномену, ставлення лідерів Компартії до України, особливості політичного курсу крізь призму загрози Другої світової війни.

Відзначення 60-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні змушує істориків знову й знову повертатися до проблем ціни перемоги, людських жертв і страждань, готовності Радянського Союзу до війни тощо. Світле свято не повинно заступити важкі питання, що протягом десятиліть яtringать свідомість людей та потребують подальших роздумів і наукових досліджень.

Під час існування СРСР відповіді, які давали історики на такі питання, перебували в межах офіційних ідеологічних настанов. Тільки після краху комуністичної системи та розпаду СРСР з'явилася можливість неупередженого, об'єктивного аналізу довоєнних та повоєнних подій. Але до відтворення повномасштабної історичної картини ще далеко. Українська історіографія має закрити "лакуни" в тематиці досліджень, що існують з минулих часів. Зокрема, йдеться про дискусійні питання структури політичної системи, привнесеної в Україну з Росії, характеру так званої "української радянської державності", механізмів функціонування політичного режиму в республіці, заходів керівництва Компартії щодо зміцнення обороноздатності, перебудови Червоної армії та її розміщення на території України, створення армійської інфраструктури, взаємовідносин армії та населення, а також багато інших проблем.

За останні п'ятнадцять років українські історики активно досліджували проблеми політичної історії 1920-1930-х рр. Особлива увага була прикута до репресивної проблематики та голодомору 1932-1933 рр.^{1,2} З'явилося кілька наукових розвідок про стан Червоної армії в Україні, написаних з об'єктивістських позицій на основі широкого залучення нових архівних матеріалів³. Проте подальших інтелектуальних зусиль дослідників вимагає аналіз теоретичного усвідомлення лідерами СРСР політики як суспільного феномену, специфіки здійснення політичного курсу в Україні через призму підготовки до нової світової війни.

Метою даної статті є спроба реконструкції логіки радянського керівництва, його загального політичного підходу, ставлення до українського суспільства та республіканських управлінських структур у 1930-х рр. в умовах зростання військової загрози. Зрозуміло, що така точка зору на події 1920-х - 1930-х рр. передбачає проведення різнопланових досліджень. Тому ця історична розвідка має окреслити коло наукових проблем, що можуть стати предметом обговорення та дискусій.

Щоб краще зрозуміти особливості мислення та політичної діяльності керівників СРСР, зокрема Й. Сталіна, порівняємо його теоретичні погляди на політику з уявленнями лідера німецьких націонал-соціалістів А. Гітлера. Для останнього характерним був "біологічний" підхід до політики, в якому зникали категорії "нації" та "народу" і на перший план висувалося поняття "породи".

*Васильєв Валерій Юрійович - канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Дуже показовою була заява Гітлера про те, що "наша революція буде останнім кроком до подолання історизму і визнання чистої біологічної цінності"⁴. Політика для революціонера Гітлера була боротьбою арійської "крові" та "породи" за виживання і поширення в усьому світі.

На відміну від "біологічних" підходів, погляди Сталіна на політику знаходились у рамках марксистської теорії. Для нього марксизм - соціологічна наука, яка при аналізі суспільних явищ оперує такими категоріями, як "клас", "стан", "прошарок", між якими постійно точиться жорстока боротьба за власність та владу.

Такий висновок дозволяє зробити промова Сталіна на засіданні Військової ради Наркомату оборони СРСР 2 липня 1937 р. Ведучи мову про своїх колишніх політичних соратників, військових керівників СРСР, яких репресували за звинуваченням у нібито існуючій "військово-політичній змові", радянський вождь зазначив: "...Коли кажуть про ворожі сили, мають на увазі клас, стан, прошарок, але не кожна особа з даного класу може шкодити. Окремі особи з дворян, з буржуазії працювали на користь робітничого класу і працювали непогано... Ми марксизм вважаємо не біологічною наукою, а соціологічною наукою..."⁵.

Марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та віри у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство зумовлювали специфіку свідомості та мислення керівників СРСР у 1920-1930-х рр. Відповідно до неї Сталін та інші лідери Компартії ставилися до України. Республіка розглядалась ними як важлива складова частина Радянського Союзу, що мала довгий спільний кордон із капіталістичними Польщею та Румунією, багатонаціональний склад населення, потужний економічний потенціал, що забезпечував Росію металом, вугіллям та хлібом.

У 1920-х рр. в уявленнях радянського керівництва Україна залишалася територією - мостом, через який може розгортатися пролетарська революція в країнах Західної Європи (особливо це торкалося 7 млн. українців, які жили в прикордонних з СРСР районах Польщі та Румунії). Невдала спроба лідерів російських більшовиків "помацати багнетом Польщу"⁶ в 1920 р. не вгамувала їх месіанські амбіції. Вони змушені були визнати силу національних почуттів, але продовжували вірити, що соціально-класові протиріччя хвилюють людей набагато більше, ніж національні проблеми. Національне питання для них залишалося другорядним, підпорядкованим класовому.

Але після третього приходу в Україну (наприкінці 1919 - на початку 1920 рр.) РКП(б) намагалася хоча б зовні змінити свою політику. Головне завдання її керівники вбачали в тому, щоб "оволодіти Україною", "радянізувати" її, легітимізувати в очах українського суспільства комуністичний режим. Тому в 1922-1924 рр. вони інтегрували республіканські управлінські структури в СРСР та одночасно проголосили політику українізації.

Нова централізована держава, що постала на місці колишньої Російської імперії, запропонувала українцям зовнішню привабливу національну політику підтримки культури, мови, державного будівництва. Упродовж 1920-х рр. Україну намагалися зробити зразком вирішення більшовиками національного питання⁷. Лідер грузинських меншовиків Н. Жорданія, оцінюючи політику Компартії в Україні, зазначав, що республіка стала ґрунтом, на якому відбулося перше перетворення комунізму в інструмент примусового розвитку "народів без історії"⁸. Тодішній генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович не заперечував Н. Жорданії. Навпаки, він з гордістю говорив про досягнення більшовиків в Україні⁹.

Утім, в умовах українізації, що об'єктивно сприяла формуванню національної ідентичності українців, радянське керівництво намагалося розв'язати головні для себе завдання: зміцнити апарат радянської влади і Компартії за рахунок україномовних та місцевих "радянізованих" працівників; глибше інтегрувати республіканську економіку в загальносоюзну; очолити український національний рух, "радянізувати" його, скомпрометувавши для суспільства ідею незалежності України та колишніх політичних противників.

На партійних форумах Л. Каганович рішуче відстоював українізацію, але відверто заявляв, що підтримка українських національних прагнень вела до неминучого посилення антирадянських націоналістичних настроїв. Такі політичні оцінки орієнтували радянські спецслужби на боротьбу проти українського націоналізму і всіх реальних та потенційних супротивників комуністичного режиму¹⁰. Вже у 1926 р. в надрах радянської політичної поліції - ДПУ УСРР з'явився циркуляр "Про український сепаратизм", в якому стверджувалося, що гасло "великої України" для чекістів "мало політичне значення першорядної важливості", на що потрібно було своєчасно реагувати¹¹.

Тоді ж керівництво ДПУ УСРР звернулося до начальників окружних відділів із вимогою скласти списки "соціально небезпечних елементів", до яких включити тих, кого підозрювали у шпигунстві, представників "української і білої контрреволюції", активних членів опозиційних партій, "антирадянський елемент", засуджених за контрреволюційні злочини, політбандитизм, іноземних підданих, осіб, які можуть бути взяті в заручники. Особлива увага приділялася колишньому офіцерству, особам з привілейованих станів, частині української інтелігенції, яка "залишалася сліпо відданою ідеям "самостійної України"". На облік брали емігрантів та куркулів, які повернулись із закордону¹².

Таким чином, політика керівництва СРСР в Україні в 1920-х рр. мала суперечливий характер або, інакше кажучи, містила в собі подвійні стандарти, характерні для тоталітарних режимів. У випадку з Україною, з одного боку, офіційно декларувалася всебічна підтримка національно-державного будівництва. З іншого, - вищі партійні сановники та керівники чекістів розглядали феномен "українства" як потенційний політичний сепаратизм та класову загрозу диктатурі компартії. Тому вже в середині 1920-х рр. органи держбезпеки в Україні визначили коло реальних та потенційних супротивників режиму. І як тільки керівництво СРСР почало "розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту", всі вони перетворилися на об'єкт репресій з боку влади. Терор залишався важливим чинником політичної практики більшовиків. Звичайно, що справа була не в "первородному" прагненні насильства чи збоченнях психіки комуністичних лідерів. Для їх марксистської свідомості природною була жорстка ув'язка змін у відносинах власності з процесами очищення політичної "надбудови" українського суспільства від "родимих плям" капіталізму. Образно кажучи, переддень апокаліпсису у вигляді всесвітньої пролетарської революції вимагав від "пророків нового земного щастя" винищити в суспільстві усе, що заважало, чинило опір, вагалося. Такий сектантсько-антигуманний, маніхейський, за своєю суттю, погляд на суспільні процеси закріплював у свідомості радянського керівництва ідею всесвітньої змови ворожих сил, їх впливу на внутрішні політичні процеси.

Загострення наприкінці 1920-х рр. відносин СРСР з Польщею та приход у 1933 р. нацистів до влади в Німеччині підживлювали характерні для лідерів російської компартії побоювання щодо нападу світового імперіалізму на "країну соціалізму". Ще на XVI з'їзді ВКП(б) (червень-липень 1930 р.) Сталін заявив, що буржуазія буде шукати вихід зі світової економічної кризи у новій імперіалістичній війні та інтервенції, а пролетаріат - у революції¹³.

За таких умов керівництво СРСР непокоїла техніко-економічна відсталість країни. "...Ми диявольськи відстали в сенсі рівня розвитку нашої промисловості від передових капіталістичних країн..., - відмітив Сталін на тому ж з'їзді, - тільки подальше прискорення темпу розвитку нашої промисловості надасть нам можливість догнати й перегнати у техніко-економічному відношенні передові капіталістичні країни". Труднощі на цьому шляху неминучі, але для їх подолання "...необхідно, перш за все, відбити атаки капіталістичних елементів, придушити їх опір і розчистити, таким чином, дорогу для швидкого руху вперед"¹⁴.

Лідери ВКП(б) намагалися швидкими темпами одержавити промисловість, провести її технічне переоснащення, політичними заходами знищити соціальні групи, пов'язані з приватною власністю.

Створюючи в ході форсованої індустріалізації СРСР новий тип технічно передової цивілізації - соціалізм, радянське керівництво враховувало могутній промисловий потенціал України. Але перетворення республіки в роки першої п'ятирічки (1928/29-1932/33 рр.) в основну базу індустріалізації СРСР, окрім позитивних наслідків для радянської влади, містило низку негативних моментів. Серед них - недоліки та потрясіння прискореного розвитку промисловості, що викликали незадоволення мешканців урбаністичних центрів та більшості робітників. За таких умов керівники СРСР вирішили перекласти вину за всі негаразди життя з себе на класових "шкідників".

Користуючись можливостями державної влади та контролем над засобами масової інформації, найвищі посадовці Радянського Союзу почали широкомасштабні маніпуляції громадською думкою. Недарма протягом 1928 р. Сталін обробляв суспільство заявами на зразок: "Шахтинська справа свідчить про наявність в країні активних класових ворогів"¹⁵. Чекісти публічно переконували суспільство у нібито існуючих зв'язках "шахтинців" з іноземними розвідками, зокрема польською, французькою, німецькою¹⁶. Незабаром з'явилися твердження щодо взаємодії класових ворогів у промисловості з військовими спеціалістами у Червоній армії¹⁷.

25 лютого 1930 р. газета "Правда" надрукувала символічний малюнок художника Дені "Люлька Сталіна". Зображений на ньому Сталін куриє люльку, з якої вилітали фігурки шкідника, непмана, куркуля¹⁸. Це означало, що незабаром будуть організовані нові показові політичні спектаклі. Дійсно, 15 листопада 1930 р. "Правда" та "Известия ВЦИК" оприлюднили статтю М. Горького під назвою "Якщо ворог не здається, його знищують". Вона закінчувалася так: "Проти нас усе, що віджило свої строки, відведене йому історією, і це дає нам право вважати себе все ще у стані громадянської війни. Звідси слідує природній висновок: якщо ворог не здається - його знищують"¹⁹.

Після таких пасажів уважні спостерігачі подій не здивувалися, коли з 25 листопада до 7 грудня 1930 р. в Москві було проведено гучний судовий процес над "Промисловою партією" (Промпартією)²⁰. Його було продовжено в Україні, де чекісти організували справу "Українського інженерного центру", що нібито мав осередки на заводах, шахтах, електростанціях. Найбільшою з них виявилась "Офіцерська бойова диверсійно-шкідницька та шпигунська організація в Донбасі" (Промпартія)²¹. Вона мала зв'язки з "контрреволюційною організацією", що існувала практично в усіх військових гарнізонах України. Керівники українських чекістів І. Леплевський та Г. Люшков завели справу "Весна", за якою провели масові арешти колишніх білогвардійських генералів та офіцерів. Як наслідок, у частинах Українського військового округу залишилося по 4-5 колишніх офіцерів, які мали бойовий досвід²². Боездатність Червоної армії в Україні серйозно ослабла.

Паралельно із фальсифікованими процесами в промисловості лідери ВКП(б) намагалися скомпрометувати український національний рух шляхом організації справи "Спілки визволення України". Українські історики вже писали про причини, перебіг та механізми здійснення цього судового процесу²³. Центральну роль в його організації грало московське керівництво та особисто Сталін. На початку 1930 р. питання "Про процес СВУ" тричі розглядалося на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б). В результаті з'явилося рішення під грифом "особливої секретності": "а) Схвалити в основному пропозиції ЦК КП(б)У про вирок у справі СВУ. Відхилити пропозицію про зниження вироку головним винуватцям, запропонувавши вирок їм не знижувати; б) Доручити т. Любченку написати на основі існуючих матеріалів та документів, використовуючи зізнання самих підсудних, витяги із промов..., декілька фейлетонів (2-3), в яких висвітлити питання про "незалежність України", про те, як її продавали націоналісти України полякам..., з перекладом цих фейлетонів іноземними мовами"²⁴.

5 червня 1930 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, виступаючи на XI з'їзді КП(б)У, заявив про процес "СВУ": "Товариші, нам увесь час підсовували гасло існування України під протекторатом сусідніх держав, скажімо, Польщі. Це теж один із пунктів програми українського націоналізму"²⁵.

Після процесу "СВУ" протягом 1930-х рр. в Україні було проведено велику кількість фальсифікованих судових процесів проти "підпільних контрреволюційних організацій", учасників яких звинувачували в спробах "продати Україну польським та румунським поміщикам і боярам". Республіка перетворилася на один з головних театрів сталінського терору²⁶, а значну частину української інтелігенції було репресовано й розстріляно²⁷.

Важливе значення для розуміння державної політики в 1930-ті рр. має аналіз насильницької колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу. Під впливом цих процесів бурхливо змінювалася соціальна структура, політична система українського суспільства. Процеси колективізації та розкуркулення являли собою серію централізовано ініційованих політичних кампаній по насильницькому створенню колгоспів і конфіскації селянського майна, що передавалося колгоспам. Особливо чітко ініціатива лідерів компартії та особисто Сталіна простежувалася під час депортацій десятків тисяч господарств українських селян до віддалених районів півночі Росії, Уралу, Сибіру, Казахстану. За формами проведення депортації були воєнними операціями ДПУ УСРР.

Перша така широкомасштабна операція, здійснена, згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р., в Україні, почалася 19 лютого 1930 р. До травня 1930 р. з республіки виселили 20761 селянську родину в складі 98 743 осіб, а також 32 родини і 14894 осіб - одинаків "особливого призначення" ("контрреволюційний елемент" і "шпигуни" із прикордонної смуги України)²⁸. Чимало селянських родин було вислано восени 1930 р. окружними відділами ДПУ, в червні-липні 1931 р. пройшла друга хвиля централізованої депортації, в результаті якої з України було депортовано 30 тис. господарств (120-130 тис. чоловік), декілька тисяч господарств були депортовані в 1932-1933 рр. Виселення окремих селянських господарств продовжувалися. Точні підрахунки їх кількості зробити складно. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. секретар ЦК КП(б)У П. Постишев назвав загальну цифру розкуркулених в Україні - 200 тисяч господарств. Але вона не відповідала дійсності. Кількість розкуркулених була значно більшою²⁹.

Наслідком руйнації споконвічного устрою селянського життя в ході колективізації та розкуркулення став катастрофічний голодомор 1932-1933 рр. Під

час голоду, що забрав, за сучасними оцінками вчених, від 3,5 до 4 млн. людських життів³⁰, Україну затопила хвиля державного терору. В 1932 р. органи держбезпеки в республіці арештували 74 849 осіб, а в 1933 р. - 124 463 особи³¹. Більше півмільйона людей зазнали політичних перевірок та чисток, сотні тисяч опинились у розряді "класово ворожих елементів"³².

Під час величезної гуманітарної катастрофи Сталін ясно висловив своє сприйняття ситуації в Україні. 11 серпня 1932 р. він писав Л. Кагановичу: "Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) близько 50-ти райкомів висловилися проти плану хлібозаготівель, визнавши його нереальним. В інших райкомах справа, як стверджують, не краща. На що це схоже? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент... Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті - безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек"³³.

У зв'язку з такою оцінкою ситуації Сталін пропонував замінити керівників України. Далі в листі він формулював стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: "...Поставити собі за мету перетворити Україну в щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних їм заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу - її прикордонних районів тощо), повторюю - ми можемо втратити Україну"³⁴.

Яким чином перетворювали Україну на "справжню фортецю СРСР"? Відповідь в уважному аналізі сталінського тексту, подальших дій керівництва СРСР. Виявляється, що Сталін недарма пов'язав зовнішню загрозу з боку Польщі з нібито серйозною агентурою Ю. Пілсудського в Україні і, зокрема, в КП(б)У. Це дало універсальний привід для звинувачення всіх незгодних з політикою керівництва країни в "контрреволюції". Жорсткі двоколірні сталінські оцінки слугували теоретичною основою для широкомасштабних репресій. Для їх здійснення в республіку призначили секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева, багатьох керівників з різних регіонів СРСР. До січня 1934 р. замінили 60 % голів райвиконкомів і сільрад, близько 50 % секретарів райкомів партії. Розгорнулася запекла боротьба проти українського націоналізму, яку очолив безпосередньо П. Постишев³⁵.

Голова ДПУ УСРР В. Балицький особисто вигадав і керував викриттям "Української військової організації" та "Польської організації військової"³⁶. Судячи з публікацій українських істориків, у цих справах було помітним загострення у радянських керівників передчуття нової світової війни. Особливе занепокоєння в Кремлі викликала справа представництва німецької торгової фірми "Контроль К", яка займалась експортом хліба з СРСР. 15 жовтня 1933 р. ОДПУ СРСР повідомило політбюро ЦК ВКП(б) про те, що фірма очолює велику шпигунську організацію в Україні, агенти якої діяли у військовій промисловості, портах Чорного та Азовського морів. За цією справою 32 особи отримали різні вирoki, в тому числі розстріл³⁷. Такі дії чекістів, ймовірно, посилювали у керівництва СРСР враження щодо існування в Україні розгалужених шпигунських мереж.

Водночас ті представники етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, стали підозрілими й потенційно небезпечними в очах радянського керівництва. Компактне проживання в західних та південних регіонах України польського і німецького населення, труднощі його "радянзації" підштовхнули керівників СРСР до рішень щодо проведення етнічних чисток. 9 грудня 1934 р. після відповідної телеграми ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У ухвалило секретну постанову щодо організації виселення польського і німецького населення з прикордонних районів. У березні 1935 р. з Київської та Вінницької областей було депортовано 3500 сімей, у січні 1936 р. - прийняте рішення щодо виселення 1500 господарств із Вінницької області, а наприкінці 1936 р. - відправлено з України до Казахстану 14048 господарств і створено там 37 нових селищ на необжитих землях³⁸. Підкреслимо, що в основу депортацій було покладено не етнічний, а політичний фактор.

З середини 1930-х рр. геополітичний фактор, наростання загрози нової світової війни викликали подальше перенесення акцентів у здійсненні національної політики. Для того, щоб переконатись у цьому, достатньо ознайомитися з офіційною риторикою. При читанні газет того періоду видно, що на їх сторінках почалася масована пропаганда досягнень Радянського Союзу та високого життєвого рівня радянських людей. Безперечно, що керівництво країни намагалось виправдати суспільні потрясіння та людські втрати попередніх років колективізації та голоду. Свідомість багатьох незадоволених курсом, що проводився, "переключалася" на дві найпопулярніші теми радянської преси того часу: великий і могутній Радянський Союз, що здійснював миролюбну політику у ворожому капіталістичному оточенні, та нова радянська людина, яка була зразком для всього людства. Своєрідним підсумком цієї ідеологічної обробки стали слова Сталіна, мовлені ним у 1939 р.: "Останній радянський громадянин, вільний від ланцюгів капіталу, стоїть на голову вище будь-якого зарубіжного високопоставленого чинуші, який волочить на плечах ярмо капіталістичного рабства"³⁹.

Але яке соціокультурне середовище мало стати основою формування перетвореної цивілізації та нової в світі людини? Для комуністичного керівництва СРСР відповідь була однозначною - російське. Невпинна пропаганда досягнень російської культури, яка супроводжувалася святкуванням пам'ятних дат російських письменників та розширенням сфери вживання російської мови в середній школі, мала явне політичне підґрунтя. Єдина для всього СРСР мова і лідируюча серед інших російська культура повинні були стати основою консолідації різноманітних етнічних груп.

Неафішований, але неминучий процес етнічної асиміляції в умовах такої мовної та культурної політики служив лише на користь політичним задумам радянського керівництва і тому старанно приховувався. Зовсім не випадково голова РНК СРСР В. Молотов у своїй доповіді "До двадцятиріччя Жовтневої революції", яка була виголошена на урочистому засіданні у Великому театрі 6 листопада 1937 р., заявив, що склалася морально-політична єдність радянського народу. Ця єдність мала своє живе втілення, свій символ - ім'я Сталіна⁴⁰. Незважаючи на фантастичність самого задуму, радянське керівництво вважало своїм найважливішим завданням досягнути етнічної однорідності та ідеологічної монолітності суспільства в умовах наростаючої воєнної загрози.

Образ народу, згуртованого перед світовою воєнною загрозою навколо свого вождя, був природним для Сталіна. СРСР як "велика" держава і зразок для всього людства, а також "радянська" людина, яка кардинальним чином відрізнялася від усіх інших людей на земній кулі, для керівництва російської компартії могли асоціюватися в політичному та історико-патріотичному сенсах ли-

ше з Росією, російською культурою і російською людиною (для Сталіна російська культура породила своє найвище досягнення - ленінізм)⁴¹. У такому революційно-апокаліпсичному підході всі інші національні прояви могли допускатися лише як етнічні феномени, які були зобов'язані демонструвати свою "радянськість" (відданість компартії та її вождю)⁴².

Наведене вище твердження В. Молотова мало ще один серйозний політичний підтекст - воно було виголошене рівно через три місяці після початку операції НКВС по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших "антирадянських елементів", що була ініційована Політбюро ЦК ВКП(б)⁴³.

Є свідчення, що вступ гітлерівських військ у Рейнську область 7 березня 1936р. Сталін сприйняв як ясний сигнал - Гітлер збирається почати війну в Європі⁴⁴. Тому Сталін вирішив винищити всіх імовірних політичних супротивників режиму. В листопаді 1937 р. він публічно заявив: "...Кожного, хто своїми діями і думками, так, навіть і думками, зазіхає на єдність соціалістичної держави, нещадно будемо знищувати... Ми знищуватимемо кожного такого ворога, нехай навіть старого більшовика, ми знищимо весь його рід, його сім'ю... За знищення всіх ворогів до кінця, їх самих, їхніх родів!"⁴⁵

Безсумнівно, що спроба ліквідації потенційної "п'ятої колони" - дійсно незадоволених політичним режимом, або тих, хто потрапив до цієї соціальної категорії, була спрямована на зміцнення "морально-політичної єдності радянського народу". З липня 1937 р. по листопад 1938 р., за ініціативою керівництва СРСР НКВС провело масові репресивні операції по розгрому колишніх куркулів, карних злочинців, "інших контрреволюційних елементів", так званих "контрреволюційних національних контингентів": поляків, латишів, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румунів, представників інших "ворожих" націй. Ці масові операції стали ядром "великого терору" 1937-1938 рр. в Україні.

Його складовою частиною була "кадрова революція". На її першому етапі, наприкінці 1936 - на початку 1937 рр., з Компартії було виключено й заарештовано 25 членів та кандидатів у члени ЦК КП(б)У, замінено кілька ключових політичних фігур, зокрема П. Постишева та першого секретаря Харківського обкому партії М. Демченка⁴⁶.

На їх місця Сталін направив своїх висуванців. Вони очолили кампанію політичних звинувачень проти інших відомих українських працівників. Протягом березня 1937 р. було замінено практично всіх завідуючих відділами ЦК КП(б)У і призначено секретарів райкомів та міськкомів партії переважно з Донбасу. Водночас других секретарів обкомів партії звинувачували в троцькізмі або українському націоналізмі. Їх арештовували, "вибивали" свідчення на перших секретарів.

Новий виток репресій проти керівництва України почався в червні 1937р., коли В. Балицького на посаді наркома внутрішніх справ замінив І. Леплевський, який розгорнув шалений пошук "ворогів". 3-4 липня 1937 р. пленум ЦК КП(б)У вивів зі складу трьох арештованих членів та двох кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. Наприкінці серпня 1937 р. вивели ще двох членів та кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У. Влітку 1937 р. широкомасштабні репресії обрушилися на РНК УРСР, республіканський Держплан та наркомати, редакцію газети "Комуніст", радіокомітет. У вересні-жовтні 1937 р. було репресовано всіх перших секретарів обкомів партії (Є. Прамнека у Донецьку - на початку 1938 р.), керівників республіканських наркоматів. На їх посади призначали районних уповноважених Комітету заготівель СРСР⁴⁷.

У листопаді-грудні 1937 р. було репресовано останніх п'ять членів політбюро ЦК КП(б)У. 24 січня 1938 р. з України відкликали С. Косіора. На його місце прислали М. Хрущова. Їх зобов'язали здати та прийняти справи ЦК КП(б)У⁴⁸. Обидва підписали дуже промовисту довідку, яка свідчила про майже повне знищення управлінських структур у республіці⁴⁹. На початку 1938 р. припинили функціонування політбюро, ЦК КП(б)У, РНК УРСР, республіканські наркомати та відомства. Не працювали у звичайному режимі місцеві партійно-радянські органи. М. Хрущов докладав надзвичайних зусиль, щоб відновити діяльність управлінських структур республіки⁵⁰.

"Кадрова революція" в Україні закінчилась у другій половині 1938 - 1939рр., коли було укомплектовано місцеві партійно-радянські органи. До влади, управління прийшли нові люди, які не знали капіталізму, жили за комуністичного режиму, виховувались у радянській школі, навчалися у вузах Києва, Харкова, Москви та Ленінграда. Певно, радянське керівництво бачило в таких людях надійну опору, тому що вони вірили в соціалізм, комунізм, Компартію та Сталіна. Ці люди відчували гордість за радянську Україну, яку більшовики перетворили в розвинуту "індустріально-аграрну республіку", де не було безробіття, суттєво зменшилася кількість неписьменних, діяла система масової освіти, у закладах культури панувала українська мова. Таких радянських людей було чимало в українському суспільстві - на них тримався комуністичний режим.

Але була й інша частина українського суспільства. У 1937-1938 рр. в Україні було заарештовано 265 669 чоловік (0,9 відсотка населення), значну частину з яких розстріляли. Якщо уважно вивчати нещодавно опублікований аналіз чекістської статистики, то побачимо, що за кількістю на першому місці опинилися репресовані за "національними лініями" (31,3 %), на другому - колишні куркулі (18,2 %), на третьому - "учасники буржуазних націоналістичних організацій" (16,7 %). Отже, вістря "великого терору" припало на представників етнічних груп, які мали своїх одноплемінників у сусідніх державах, так званих "куркулів" та "українських націоналістів".

Загалом з початку сталінської революції "згори" (1929 р.) до нападу німецьких військ (22 червня 1941 р.) органами держбезпеки в Україні було арештовано 739 910 чоловік⁵¹. Ці люди мали родичів, знайомих, більшість з яких була переконана в їх невинності. У них природно виникало питання: за що страждали їх близькі? Спектр думок був різним, але факт, що незадоволених, заляканих, тих, хто мав сумніви, було багато. Можливо, вони мали віру, що Сталін не знав про дії місцевих українських чиновників та чекістів. Утім, і це підірвало впевненість у справедливості радянського ладу.

А що говорити про українських селян та робітників, яким пощастило вижити під час голодомору 1932-1933 рр.? Сьогодні деякі архівні дані свідчать, що наприкінці 1930-х - на початку 1940-х рр. в українських містах та селах існувала серйозна соціальна напруга та масове незадоволення владою. Але вони майже не проривалися на поверхню суспільного життя, тому що люди були залякани режимом.

Домінуючим динамічним стереотипом поведінки за умов жорсткого тоталітарного режиму стала соціальна мімікрія. Без сумніву, наприкінці 1930-х рр. в українському суспільстві існувала значна кількість людей, які жили звичайним життям, намагалися бути як надалі від влади. Головними для них були свідомі або підсвідомі стратегії виживання.

На жаль, ми й досі не знаємо реальної картини життя українського суспільства у досліджуваній період. Тому (поки що) не можемо визначити, де і як у звичайне життя вторгався тоталітарний режим, де проходила межа відносної автономності людського існування, до яких сфер відносин намагалася дійти, але так і не дійшла влада.

Характеризуючи її дії, зазначимо, що комуністичні лідери оперували марксистськими схемами аналізу суспільних подій. Вони розглядали українське суспільство з точки зору класової боротьби. А тема капіталістичного оточення СРСР та підтримки капіталістичними державами його внутрішніх ворогів була, взагалі, абеткою більшовизму.

Радянські лідери ніколи не приховували своїх цілей - створити нову радянську людину та побудувати комунізм як технічно розвинуте, безкласове, соціально і національно однорідне суспільство. Вони дійсно швидкими темпами розвинули важку та оборонну промисловість в Україні, перевели всю індустрію у державну власність, примусили українське село жити за колгоспної системи.

Одночасно швидка модернізація суспільства "вирвала" зі звичного соціального та національного середовища мільйони українців. Від 3,5 до 4 млн. людей загинуло в республіці під час жахливого голодомору 1932-1933 рр. Тому, коли ми сьогодні чуємо про досягнення радянської влади в Україні в 1920-х - 1930-х рр., не можна забувати моральні проблеми ціни таких "досягнень".

Більше того, керівники СРСР, які намагались "ощасливити людство", всі негаразди, труднощі, втрати, перешкоди пов'язували з опором класових ворогів. Не дивно, що при такій антигуманній позиції, майже перманентний терор в Україні в 1920-х - 1930-х рр. слугував репресивною функцією влади та засобом побудови комуністичного суспільства.

На XVII з'їзді ВКП(б) (січень-лютий 1934 р.) Сталін офіційно проголосив "перемогу соціалізму" та початок будівництва комунізму. Перед радянськими лідерами постало питання, що робити з давно визначеними групами населення, яких не можна було інтегрувати в "соціалістичне" українське суспільство. До того ж, керівництво СРСР з кожним роком дедалі гостріше відчувало загрозу нової світової війни. Все це призвело до широкомасштабних соціальних та етнічних чисток в Україні.

Масові репресивні операції під час "Великого терору" стали інструментом соціальної технології комуністичного тоталітарного режиму. За вказівками керівництва СРСР політична поліція відфільтровувала з українського суспільства небажані соціальні групи часто-густо за допомогою картотек та списків, застосовуючи арешти, ув'язнення до концтаборів, розстріли. Те, що комуністичні лідери намагались соціально "вичистити" суспільство, підтверджують постійні репресії проти карних злочинців, хуліганів, взагалі маргіналізованих груп населення.

Але чи вдалося Сталіну та його оточенню за допомогою таких методів перетворити Україну "на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку", досягти соціально-етнічної однорідності, ідеологічної монолітності українців, створити нового радянського українця? Думаю, що ні. Навпаки, з початком Другої світової війни лідери Компартії несподівано для себе зіткнулися з широким спектром настроїв в українському суспільстві, починаючи від радянського патріотизму і закінчуючи соціальною апатією та відвертим антикомунізмом. Республіканські управлінські структури виявилися неготовими до інтеграції західноукраїнського суспільства в УРСР, а потім до ефективної організації відсічі німецьким загарбникам⁵². Отже, політика керівництва СРСР в Україні, спроби "радянлізувати" українське суспільство за допомогою соціальної інженерії призвели до проти-лежних наслідків.

¹ У межах даного дослідження автор не в змозі посилатися на величезну кількість публікацій. Відзначимо праці С. Кульчицького, Ю. Шаповала, а також колективну працю українських істориків у шести томах. Див.: Політична історія України. XX століття: У 6 т. - К., 2003. - Т. 3. Кілька років тому

німецький історик Д. Поль уже аналізував наукову літературу з проблем політичних репресій, що здійснювалися комуністичним режимом в Україні. Див.: *Pohl. D. Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936-1953: Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. - Mannheim, 1997.* Окремі праці українських істориків згадані у селективній бібліографії, оприлюдненій *Р. Біннером, М. Юнгом, Т. Мартінім.* Див.: *The Great Terror In The Provinces Of The USSR, 1937-1938. A kooperative bibliography, Cahiers du Monde Russe, 42/2-3-4, Avril-deseembre 2001. - С. 679-695.* Також див.: *Юнге М., Біннер Р. Как террор стал "Большим". Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. - М., 2003. - С. 322-348.* Певним підсумком роботи українських істориків у цьому напрямку є колективна монографія: *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. - К., 2002.*

² Історіографію з проблем голодомору див.: *Голодомор в Україні. 1932-1933. Бібліографічний покажчик. - Одеса-Львів, 2001; Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932-1933 років в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. - Київ-Нью-Йорк, 2000. - С. 15-26.* Дивись також параграф "Дослідження голоду 1933 р. українськими істориками" у третьому розділі книги: *Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. - К., 2003. - С. 108-132.*

³ *Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939-1945 рр.): Історіософські нотатки. - К., 1999; Коваль М.В. Друга світова війна: український аспект // Віче. - 2000. - № 4. - С. 72-87; Руккас А.О. Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрям) // Питання нової і новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник. - К., 1996. - Вип. 42. - С. 92-100.* Також дивись написаний Л. В. Гриневич параграф "Морально-психологічний аспект державного терору" // "Політичний терор і тероризм в Україні". - К., 2002. - С. 534-540 та інші. В російській історіографії відзначимо: *Симонов Н.С. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950-е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. - М., 1996.*

⁴ *Раушнинг Герман. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. - М., 1993. - С. 179-180.*

⁵ "Невольники в Руках Германского Рейхсвера". Речь И. В. Сталина в Наркомате обороны // Источник. - 1994. - № 3. - С. 73-74.

⁶ *Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891-1922 гг. - М., 1999. - С. 374.*

⁷ Дивись промову Л. М. Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У (1-6 червня 1926 г). Російський державний архів соціально-політичної історії (далі - РДАСПІ). - Ф. 81. - Оп. 3. - Спр. 107. - Арк. 12.

⁸ *Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 годы. - М., 1997. - С. 180.*

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 229. - Арк. 195.

¹⁰ *Vasil'ev V.Ju. Le systeme d'information de la GPU: la situation politique en Ukraine dans les annees 1920 rapportee a Kaganovic // Cahiers du Monde Russe. - 2002. - N 42/2-4. - С. 683-704.*

¹¹ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Украине: особы, факты, документы. - К., 1997. - С. 254-267.*

¹² *Ченцов В.В. Политичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. - К., 1999. - С. 113.*

¹³ XVI съезд Всесоюзной коммунистической партии (б). Стенографический отчет. - М., 1930. - С. 23.

¹⁴ Там само. - С. 28, 36.

¹⁵ *Ченцов В.В. Назв. праця. - С. 141.*

¹⁶ *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицкий. Особа, час, оточення. - К., 2002. - С. 131.*

¹⁷ Там само. - С. 132; *Ченцов В.В. Назв. праця. - С. 165-166, 169-172; Данилюк Ю.З. Боротьба з економічною контрреволюцією і репресії серед технічної інтелігенції в 20-30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920-50-і роки. Збірник. - Київ-Миколаїв, 2000. - С. 31.*

¹⁸ Правда. - 1930. - 25 лютого.

¹⁹ На цю статтю М. Горького вже звертали увагу російські та українські вчені. Див.: *Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. - М., 2000. - С. 230; Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.). - К., 2003. - С. 341.*

²⁰ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні... - С. 97-98.*

²¹ Рукопис вступної статті Донецького тому науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". В рукопису є посилання на архів тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області.

²² Докладніше про справу "Весна" див.: "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ". - 2002. - № 1. - С. 11-84.

²³ *Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. - К., 1995. - С. 48-49; Куромия Х. Сталинский "великий перелом" и процесс над "Союзом Освобождения Украины" // Отечественная история. - 1994. - № 1. - С. 194-195.*

²⁴ РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 162. - Спр. 8. - Арк. 51, 59, 129.

²⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 337. - Арк. 79.

²⁶ *Куромия Х. Сталинский "великий перелом"... - С. 194-195.*

²⁷ Остання адреса. До 60-річчя Соловецької трагедії. - К., 1997. - Т. 1.

²⁸ *Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930 рр.). - Вінниця, 1997. - С. 64.*

²⁹ *Земсков В.Н. Спецпереселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. - 1990. - № 11. - С. 3-4; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси. - К., 2002. - С. 369-370.*

³⁰ Уїткрофт Стівен. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931-1933 років в Україні // Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. К., 2001. - С. 192. З урахуванням показників зниження народжуваності повні втрати республіки від голоду С. Кульчицький оцінює в діапазоні 4,3-5 млн. людей. Див.: Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. - К., 2003. - С. 505. Хоча значна кількість істориків та політиків в Україні вважає голодомор 1932-1933 рр. геноцидом, у науковому середовищі та громадській думці є альтернативні погляди. Наприклад, дивись статтю американського історика Е. Вейца, що викликала багато дискусій: *Weitz E. Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluation Soviet Ethnic and National Purges // Slavic Review.* - 2002. - № 61. - С. 24. Не дотримуються поглядів на голод 1932-1933 рр., як на геноцид українського народу, Р. Девис та С. Уїткрофт: *Davies R.W., Wheatcroft Stephen G. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933.* - Hampshire, New York, 2004.

³¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х - 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - С. 119.

³² Васильєв Валерій. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УРСР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду... - С. 73.

³³ *Сталин и Каганович.* Переписка. 1931-1936 гг. - М., 2001. - С. 273-274.

³⁴ Там само.

³⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. - К., 2002. - С. 223.

³⁶ Там само. - С. 204-217.

³⁷ У 1989 р. засуджених реабілітували. Сьогодні, у зв'язку з відкриттям нових матеріалів в Архіві Президента Російської Федерації, ставиться питання про те, що німецька шпигунська мережа реально існувала. Див.: *Мозохин О.Б.* Дело "Контроль К" // Военно-исторический архив. - 2002. - № 7. - С. 22-48; № 8. - С. 159-176; *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 66-67.

³⁸ Державний архів Російської Федерації. - Ф. 5446. - Оп. 20а. - Спр. 447. - Арк. 25; Політичні репресії на Поділлі (20-30-ті рр. XX ст.). - Вінниця, 1999. - С. 31, 92.

³⁹ XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10-21 марта 1939 г. Стенографический отчет. - М., 1939. - С. 26.

⁴⁰ К двадцатилетию Октябрьской революции: доклад В. Молотова на торжественном заседании в Большом театре. 6 ноября 1937 г. // Партийное строительство. - 1937. - № 22. - С. 13.

⁴¹ Див.: Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // И. В. Сталин. Сочинения. - М., 1949. - Т. 8. - С. 152-153.

⁴² Докладніше див.: *Hoffman David L.* Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917-1941). - Ithaca and London, 2003. - С. 146-183.

⁴³ Неповний текст оперативного наказу НКВС СРСР вперше був надрукований: Труд. - 1992. - 4 червня. Науковий аналіз технології виконання наказу № 00447 НКВС СРСР див.: *Юнге М., Биннер Р.* Как террор стал "Большим". Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения. - М., 2003. В Україні технології репресивної політики тоталітарного режиму досліджує Білокін С. Див.: Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління і СРСР. - К., 1999.

⁴⁴ *Adam V. Ulam.* Stalin: The Man and His Era. - New York, 1997. - С. 404-407.

⁴⁵ *Латышев А.* Рядом со Сталиным // Совершенно секретно. - 1990. - № 12. - С. 18-19.

⁴⁶ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 438. - Арк. 1-2; оп. 1. - Спр. 488. - Арк. 82; Спр. 536. - Арк. 179; РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 983. - Арк. 43; Спр. 984. - Арк. 18, 31; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы осуществления политической власти в 30-е годы. - М., 1996. - С. 216.

⁴⁷ Зазначені процеси відображались у діяльності Політбюро ЦК КП(б)У. Автор аналізував її за протоколами засідань. Див.: ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 6. - Спр. 438-444.

⁴⁸ РДАСПІ. - Ф. 17. - Оп. 3. - Спр. 995. - Арк. 5.

⁴⁹ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 20. - Спр. 7238. - Арк. 1-3.

⁵⁰ Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. - К., 1990. - С. 457.

⁵¹ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні... - С. 119, 242, 275-277. Ці офіційні дані не включають цілу низку репресованих, що є темою окремої розмови.

⁵² Не маючи можливості дати посилання на велику кількість праць українських істориків з цих проблем, відзначимо дві серйозні праці закордонних вчених: *Weiner Amir.* Making Sense of War. The Second World War and The Fate of The Bolshevik Revolution. - Princeton, 2001; *Berkhoff Karel C.* Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule. - Cambridge, Massachusetts and London, England, 2004.

In the article the author analyzes the theoretical problems of perception of politics as a social phenomenon by the SRSR government, the attitude of the Communist party leaders to Ukraine, peculiarities of political course in the light of World War II threat.